

VELFÆRDSSAMFUNDETS BLINDE VINKLER¹

Underviser på Diakonhøjskolen i Aarhus,
ph.d. cand.theol. Bodil Elisabeth Lodberg

Resumé: Denne artikel argumenterer for, at oeconomia-dimensionen i den lutherske trestandsopfattelse er blevet overset, når det handler om at forstå velfærdssamfundets historiske og religiøse rødder. Ved at sætte fokus på den husstandstænkning og kaldsopfattelse, som er vokset ud af trestandslærens oeconomia-forståelse, åbner der sig en sideløbende historie. Den handler om religiøse, kvindelige sociale entreprenører, som inden for rammerne af hjem-metaforen iværksætter en lang række af velfærdssamfundets institutioner: børne-, pige- og ungdomshjem, mødre-spædbørnshjem, vuggestuer og fritidshjem, plejehjem, hjemme- og sundhedspleje, uddannelsessteder og seminarier. Institutioner som i nutidens velfærdssamfund har skiftet karakter fra at være kristelige hjem og i en vis grad finansierede af frivillige og kirkelige kredse til rent skattefinansierede professionelle institutioner. Den udvikling ind i en moderne sekulariseret velfærdstænkning blander for, i hvor høj grad hjem, kvinder og kristen kaldsopfattelse har været medvirkende til udformningen af det moderne samfund.

Den lutherske kirke og velfærdsstaten

Der har i Danmark været en diskussion om, hvorvidt og i hvilket omfang den evangelisk lutherske kirke har haft betydning for opbygningen af velfærdsstaten. Med en række udgivelser i begyndelsen af dette årtusinde har forskere fra forskellige fagfelter diskuteret sammenhængen mellem velfærdsstatens opståen på den ene side og den lutherske kirkes organisering og kristendommens implementering i befolkningen på den anden (f.eks. Knudsen 2000; Østergaard 2005; Petersen 2016; Kærgaard 2005). Forfatterne

antyder på forskellig vis en sammenhæng mellem den lutherske kirke og velfærdssamfundet, henholdsvis i kraft af den lokale administrative forankring, den diskursive tradition og religiøse dannelse samt de filantropiske aktører. Andre er derimod skeptiske overfor at drage forbindelseslinjer fra reformationens lutherske kirke til velfærdsstaten.

Nordmanden Dag Thorkildsen påpeger derimod, at 1800-tallets moderniseringsproces i Norden ikke affødte et skisma mellem kirke og stat, men snarere formede sig som en fredelig transformation af stat-kirke relationen, hvorved folkekirkerne stadig bevarede en formel særstatus, men ikke kom til at udgøre nogen konkurrerende institution til staten. Den integration af kirke og stat, som reformationen havde medført, skabte forudsætning for den moderne integrerede velfærdsstat, som folket fortsat kunne have tillid til.² Det giver derfor god mening at argumentere for, at »lutheranismen« var en af flere faktorer, som bidrog til opbyggelsen af velfærdsstaten. Thorkildsen nævner som eksempel velfærdsstatens to søjler: Fuld beskæftigelse og social sikkerhed som korresponderer med to centrale lutherske tanker: det daglige arbejde som opfyldelsen af Guds kald og det almindelige præstedømme (Thorkildsen 2014, 98).

Thorkildsens tese om sammenhængen mellem de lutherske tanker og velfærdsstatens søjler inspirerer til en undersøgelse af, hvordan en sådan forbindelse kan være opstået i praksis. Diskussionen om forholdet mellem velfærdsstat og kirke koncentrerer sig oftest om kirkeinstitutionens samspil med staten eller mangel på samme, som det afspejler sig i lovgivning og den offentlige debat. Men for eksempel den lutherske opfattelse af arbejdet forstået som Guds kald hører hverken hjemme i staten eller kirken. Denne artikel er derfor optaget af, at afsøge det praksisfelt, som ligger mellem kirken som institution og staten (*ecclesia* og *politia*), nemlig den sfære som trestandstænkningen inspireret af Aristoteles betegner *oeconomia*, husholdet. Det er en af artiklens pointer, at inddragelsen af Luthers trestandstænkning åbner for en udvidelse af statkirke begrebsparret (to-regimente-opfattelsen), og at fokus på *oeconomia*-begrebet kan hjælpe til at nuancere fremstillingen af velfærdssamfundets opståen og udvide forståelsen af de kirkelige aktørers rolle heri.

Trestandsopfattelsen

I de senere år er der opstået opmærksomhed omkring, hvordan den aristotelisk inspirerede forestilling om de tre stænder (*ecclesia*, *politia* og *oeconomia*) satte sit præg på samfundsopfattelsen efter reformationen, (Küppers 1959; Thompson 1969; Stenbæk 1990; Brock 2007; Gregersen og Bach-Nielsen 2017).

Særligt den tyske teolog Ulrich Duchrow var allerede i 1970'erne optaget af at formidle i hvor høj grad, Luthers teologiske opfattelse af Guds eskatologiske kamp mod ondskaben danner baggrund for kompleksiteten i både to-regimente- og trestandsopfattelse (Duchrow 1970; 1977a; 1977b; jf. også Hertz 1976). At Luthers ordningsteologi på alle planer skal forstås som modværge mod djævelskabens hærgen. I de senere år har flere internationale forskere taget tråden op og interesseret sig for Luthers to-regimente-

og trestandsopfattelse, (Witte 2002; Saarinen 2005). I *Power and Politics: Incursions in Luther's Theology* genlæser Vítor Westhelle Luthers genesisforelæsninger på baggrund af denne sammenhæng. Westhelle anskuer spørgsmålet om den verdslige og åndelige magt i relation til Luthers fremstilling af trestandsopfattelsen med særligt fokus på forholdet mellem *oeconomia* og *politia*. Westhelle flytter dermed fokus fra modsætningen mellem de to regimenter til en kvalificering af de to stænder: *oeconomia* og *politia* og bruger den aristoteliske skelnen mellem *poesis* og *praxis* til at understrege *oconomias* forrang som udgangspunkt og *politia*, som en efter syndefaldet nødvendig »hjælpedisciplin« (Westhelle 2009, 290). Husholdet, *oeconomia*, rummer både produktion og reproduktion, og det er *politias*, »politiske« praktiske opgave at beskytte og forsvare denne. Inden for begge felter er mennesker ifølge Luther Guds masker/instrumenter til at opretholde det skabte liv og undgå dets ødelæggelse (ibid. 291f). Westhelle fortolker i *The Church Event* Luthers udskillelse af de tre sfærer som vendt mod forestillingen *corpus christianum*, dvs. kirken som et legeme med Paven som hovedet (Westhelle 2010). Ud over Genesisforelæsningerne kommer trestandstænkningen tydeligt til udtryk i Luthers katekismer særligt i forklaringen til det fjerde bud og i den afsluttende hustavle.

Husstandstænkningen i Luthers lille katekismus

I katekismens overskrifter, for eksempel *De ti Bud – således som en husfader letfatelig skal lære sin husstand dem* (Nørgaard-Højen 2001), forudsætter Martin Luther husstanden som ramme for videreformidlingen af den kristne tro. At lade husfaderen få ansvaret for at videreformidle kristentroens kerneindhold for det øvrige hushold udfordrer de eksisterende autoritets- og kaldsforståelser på flere niveauer. Dels svækkes de kirkelige embeders eksklusive status og religiøse autoritet, ligesom der opstår et behov for at nyfortolke forholdet mellem arbejde, kald og stand. Dels medvirker katekismens accentuering af husfaderen som leder af husholdet til at understøtte en patriarkalsk samfundstænkning.

De forandrede kalds- og autoritetsforhold

Når en lægmand bliver betroet opgaven at videreformidle den kristne tro, træder han ind i det virkefelt, som kirken tidligere havde forbeholdt kleresiet. Luthers oversættelse af det latinske *vocatio* til det tyske *Beruf* og hans brug af ordet om almindeligt arbejde var både revolutionerende og provokerende. *Vocatio* var tæt forbundet med det kirkelige embede og klosterlivet og understregede det åndelige hierarki, hvori de bedende udgjorde eliten. Når Luther gengiver både *vocatio* og det græske »klesis« med hverdagsbegreber henholdsvis kald, arbejde, byrde, tjeneste og opgaver, kan man tale om en begrebshistorisk transformation af embeds- og kaldsforståelsen til at kunne indebære andet og mere end det traditionelle klerikale og kontemplative indhold. Det daglige arbejde tilføres en religiøs dimension, så relationen til Gud kan og skal udlevs gennem dagliglivets praksis. Ved at gøre dåben til forudsætning for alle slags kald, både religiø-

se og verdslige, udvides den opgave, som tidligere var forbeholdt præster og ordensfolk, til alle kristne. Det verdslige arbejde bliver opgraderet til et kald og fremhævet som det felt, hvori den kristnes liv leves. I den forstand kan der tales om, at den teologiske retfærdiggørelsestanke får konsekvenser i den politiske og økonomiske sfære. Opgøret med klosterlivet fik således Luther til at forandre opfattelsen af arbejde og kald. I opposition til den monastiske fromhed og etik, som var forbeholdt en elite, hævdede reformatorerne det almindelige liv som det sted, hvor næstekærligheden skulle praktiseres, jævnfør katekismeforklaringerne til de ti bud, hvor forholdet til Gud og næsten almengøres gennem brugen af pronomenet »vi« og ved henvisning til sociale hverdagsforhold: »Vi skal frygte og elske Gud, så vi ikke [...], men tjener og hjælper [...]« (Nørgaard-Højen 2001). Det dobbelte kærlighedsbud udfoldes i dekalogens forklaringer til en etik, som alle er forpligtede på at omsætte i deres daglige arbejde – uanset stand. Det er Luthers reformatoriske opdagelse af retfærdiggørelsen af tro – og den dermed forbundne praktiske afvisning af cølibat og pavemagt, som udfordrer ham til at tænke kristenlivet anderledes ind i en tredelt samfundsorden og indlejre den i en altomfattende kosmologi.

Med sin afvisning af en religiøs elites monopol på fromhedspraksis skaber Luther rum for en ny fortolkning af, at døbte menneskers lydige hverdagliv kan betragtes som et kald til tjeneste for Gud og medmennesker. I det almindelige levede liv som mor i husholdet, dommer eller undersåt i regeringsstanden eller gudstjenestedeltager i kirken ligger Guds kald til hver enkelt om at frygte og elske Gud og understøtte næstens ve og vel.

Husstandstandstænkning og det fjerde bud

Ifølge Luther er relationen mellem forældre og børn mønsterrelationen for alle andre indbyrdes menneskelige relationer, fordi denne har sit udgangspunkt i forholdet til Gud, som far og søn, og mennesker som Guds børn. Det kommer til udtryk i katekismens forklaring til det fjerde bud, som udvider pligten til at ære forældrene til også at omfatte foresatte. Enhver er skyldig at ære, elske, lyde og agte sine forældre og foresatte. Lydighedsrelationen gælder i ethvert forhold og under alle ordninger. I hustavlen i slutningen af katekismen tydeliggøres, hvordan der i alle sociale relationer og inden for trestandsområderne er fædre (autoriteter) på den ene side, som har ansvar og magt til at bestemme/byde over børn (lærlinge/undersåtter) på den anden side. Disse er underlagt »fædrenes«/autoriteternes ansvar og omsorg og således forpligtede på at adlyde dem. Lydighedshierarkiet er paternalistisk i den forstand, at de øverste autoriteter altid er (hus)fædre, indsat af Gud som bærere af ansvaret for det øvrige »hushold« og derfor er værdige til at blive adlydt.

Reformatorernes afvisning af klosterliv og cølibat indebar en opprioritering af ægteskabet og det daglige liv i husstanden. Det betød, at kristenlivets kald til næstekærlighed skulle udleves i husstandens arbejde og relationer. Det kontemplative klosterliv skulle ikke længere være en mulighed – hverken for kvinder eller mænd. Alternativet

var ægteskabet og livet i husholdet. Her herskede et naturligt hierarki, som gav ægtemanden myndighed og ansvar for husstanden og forordnede ægtehustruen som den svagere part (1. Pet 3,7) lydighed mod ham (Ef. 5,21-22 m.fl.) jævnfør hustavlen. Kvinder omtales i katekismen som hustruer, mødre, tjenestepiger eller døtre, og deres opgaver og relationer er bundet til husstanden. Luther tillagde skolegang stor betydning, også for pigernes vedkommende, men hvervene som præster, dommere og øvrighed tiltænkte mænd. Lighedstanken gælder gudsforholdet og menneskers grundlæggende værdighed. Men det eksisterende samfundshierarki blev fastholdt og måske endda forstærket, når det gælder husstanden. Som John Witte påpeger, så forsvandt kleresiet som mediatorer mellem lægfolket og Gud, men reformatorerne indsatte i stedet ægtemænd som formyndere mellem Gud og deres hustruer:

Lutheran reformers removed clerics as mediators between God and the laity, in expression of Sct. Peter's teaching of the priesthood of all believers. But they ultimately interposed husbands between God and their wives, in expression of Sct. Paul's teaching of male headship within the home (Witte 2014, 81).

Det kan være vanskeligt at godtgøre, i hvilket omfang reformationen i praksis blot fastholdt et eksisterende kønshierarki, eller om der var tale om en cementering af patriarkatet. Der er en omfattende litteratur, som hævder at den tilsyneladende opvurdering af kvindens ægteskabelige rolle i sidste instans bidrog til kvindens »domesticering«. Ute Gause argumenterer for, at det vil kræve en kontekstuel afgrænsning af den førreformatoriske ægteskabslitteratur for at kunne uddifferentiere en eventuel forskel til de lutherske tekster (Leppin og Schneider-Ludorff 2014, 181). Uanset om det skyldes reformatorerne eller andre strømninger i tiden, så forekommer der i perioden før reformationen et fornyet fokus på husstanden og trestandsopfattelsen (jf. Schorn-Schütte 2014, 251)

Trestand og katekismernerne i Danmark

Hverken trestandsopfattelsen eller Luthers lille Katekismus har tidligere haft den store bevågenhed i dansk forskning. Jørgen Stenbæks artikel To eller tre regimente i den lutherske kaldsetik (Stenbæk 1990) er et eksempel på en begyndende dansk opmærksomhed på de tre stænder i relation til de to regimente. I Sverige satte Hilding Plejels udgivelser allerede i 1940'erne fokus på katekismen som en folkebog og argumenterede for dens folkelige gennemslagskraft med udtrykket »Hustavlans värld« (Plejel 1942; 1970). Selvom Plejels position er blevet udfordret af andre svenske forskere, så var katekismen et umådelig udbredt skrift i de skandinaviske landes skoler og kirker. Flere danske historikere har bemærket, at forestillingen om de tre stænder eller livssfærer findes i de historiske kilder, og særligt skolehistorien anfører, hvordan katekismernerne har indeholdt og videreformidlet hustavlens trestandsopdeling og kaldstanke (Markussen 1995, 45; Appel og Fink-Jensen 2013; Korsgaard 2005; Gregersen og Bach-Nielsen

2017). Anette Faye Jakobsen har endvidere godtgjort i hvor høj grad særlig oekonomiaforståelsen eller husstandstænkningen har gjort sig gældende i det danske samfund og dets lovgivning (Jacobsen 2008).

Anette Faye Jakobsen – husstandstænkning

Med begrebet husstandstænkning sætter Anette Faye Jacobsen fokus på det underliggende kollektive husstandsaspekt i sin store undersøgelse af rettighedskultur i Danmark 1750-1920, *Husbondret* (2008). Hun gør opmærksom på, at det individ, lovgivningen opererer med, ikke er hvem som helst, men lederen af husstanden. Det forhold afslører en dobbelt retsorden – en juridisk retsorden baseret på enkeltindivider (fortrinsvis mænd) og en kollektiv husstandstænkning (som også omfatter kvinder, unge mænd og børn), som tillægger husfaderen myndighed over resten af husstanden. Også Henrik Horstbøll henviser til husstand som et begreb, der er indlejret i kilderne.

Begrebet husstand har en meget lang betydningshistorie, som er forbundet med husholdning og embederne som husfader, husmoder samt tjeneste. I Hans Mossin's Dansk Terminologie udgivet i Bergen 1764 hedder det at »Husstanden er en stand i hvilken det eene Kiøn forenes med det andet, til at leve tilsammen, for at opføde og opdrage Børn, og arbejde til fælles Hielp og Underholdning«. Sammen med husholdning en begrebskreds, der fandt udbredelse fra de ældste bibeloversættelser, katekismer og hustavler (Horstbøll 1999, 173).

Horstbøll betegner 1849-Grundlovens valgret som en husfaderlig ret, hvilket understøtter argumentet om, at husstandstænkningen videreføres ind i det 20. århundrede, eftersom valgretten først formelt udvides til at omfatte andre end husfædre med grundlovsændringen i 1915. Hustugtens hhv. revselsesrettens gradvise afskaffelse i det 20. århundrede kan ligeledes ses som et eksempel på husstandstænkningens fortsatte indflydelse.

Michael Bregnsbos undersøgelse af prædikener fra perioden 1750-1848 omtaler eksempler på præster, som refererer til trestandsopfattelsen, men bemærker også at sprogbroen udvandes hen mod midten af 1800-tallet som følge af, at den samfundsorden, de var udtryk for, var under afvikling (Bregnsbo 1997, 125).

Husholdet mellem kirke og stat

Det er en pointe, at den politiske udvikling i midten af 1800-tallet forrykkede trestandsopfattelsens gamle magtbalance internt i og mellem sfærerne. Afskaffelsen af enevælden, indførelse af parlamentarisme, religionsfrihed og indskrænkningen af præsternes embedsmæssige virkefelter forskubbede balancen mellem konge, folk, stat og kirke. Den afgrænsede gruppe af mandlige enkeltindivider, som i 1849 fik individuel valgret, bibeholdt samtidig myndigheden som husfædre over for kvinder, børn og tyende i hus-

holdet. Dermed blev det gamle hierarki baseret på lydighed og tjeneste fastholdt for alle andre i husstanden end husfaren, der som den eneste fik tildelt individuelle borgerlige rettigheder i den nye politiske sfære. Denne magtforskydning, forårsaget af et asymmetrisk menneskesyn og forfordeling af praktiske rettigheder, skabte sammen med en lang række andre faktorer forudsætningerne for de politiske rettighedskampe, som kendetegner den sidste del af 1800-tallet. Sideløbende medførte urbaniseringen dels en afvikling og uddifferentiering af den udvidede husstand, dels et nyt fokus på kvinders kald i hjemmet som omdrejningspunkt for det gode liv. Hjemmet blev sideløbende rammen om nye sociale praksisformer, hvis aktører oftest var frivillige præster, lægmænd, kvinder og foreninger, som opererede mellem kirke og stat, men ikke nødvendigvis i opposition til dem.

Husstandens transformation og nyfortolkning

I 1885 kommer den nyuddannede diakonisse fra Diakonissestiftelsen på Frederiksberg, søster Marie Johanne Jensen (1853-1927) til Aarhus for at forestå Amtssygehusets husholdning.³ Med hende som eksempel kan den transformation og nyfortolkning, som den klassiske husstands- og kaldstænkning undergår i de protestantisk prægede samfund i løbet af det 19. århundrede beskrives.

Diakonissehuset – den alternative husstand

I 1836 havde den tyske præst Theodor Fliedner (1800-1864) oprettet det første protestantiske Diakonissehus i Keiserswert baseret på en fortolkning af den klassiske husstand som et moderhus for søstre. Selv var han som præst forstander og hans kone forstanderinde for søstrene. Baggrunden for oprettelsen var dels et ønske om at øve en kristelig indsats mod social nød. Anledningen var i første omgang Fliedners erfaringer af de elendige forhold i et kvindefængsel – både for kvinderne og deres børn. Dernæst udgjorde 1800-tallets kvindeoverskud en udfordring, som gav mulighed for at inddrage enlige kvinder i opdragelse og undervisning af fattige børn og pleje af syge. Moderhuset udgjorde en kristelig social ramme, så kvinderne kunne få en plads i en husstand og samtidig udøve deres kristne kald til næstekærlighed. Louise Conring (1824-1891), som blev Den danske Diakonissestiftelses første forstanderinde i 1863 modtog sin uddannelse og indvielse til diakonisse i Keiserswert (Dalhoff 1888). En diakonisse og søster er således en repræsentant for den nyfortolkning af husstanden, som det 19. århundrede rummer utallige eksempler på.

Nyfortolkninger af husstanden som hjem

I søster Marie Johannes tilfælde er der tale om flere nyfortolkninger af husstanden i form af hjem. Som udstationeret diakonisse havde hun dels sit hjem i moderhuset på Frederiksberg, som hun vendte tilbage til årligt og hvor hun også tilbragte sine sidste år. Men samtidig indgik diakonisserne i hjem, de steder hvor de blev udstationerede. De

boede sammen i mindre grupper på sygehusene, fattiggårdene, i de børnehjem og asyler, som de fik ansvaret for. Søstrene var således selv med til at udforme »alternative« husstande, nye slags hjem, hvori de udlevede deres kristne kald. Søster Marie Johanne udviklede endvidere også nye typer af den alternative husstand. I 1889 skaffede hun sammen med en bestyrelse midler til at oprette et såkaldt Magdalenehjem i Aarhus – et opholdssted for kvinder på vej ud af prostitution. Søster Marie Johanne kom selv til at dele værelse med de første fire beboere, stod for husholdningen og det vaskeri, hvori kvinderne arbejdede for at skaffe indtjening til stedet. Med tiden fik hjemmet navnet *Sichar* – opkaldt efter det sted i Joh. 4, hvor Jesus taler med den samaritanske kvinde og afslører, at hun har haft mange mænd. Magdaleneasylet var således både Marie Johannes hjem og udgangspunktet for hendes kristne hverdagskald. Med navnet *Sichar* skrives hjemmet ind i den større kristne fortælling og gives både kristelig og »borgerlig« legitimitet – når Jesus kunne møde kvinden, så kan nutiden også.

I 1894 skaffer Marie Johanne midler til endnu en institution: mødre- og spædbarnshjemmet *Bethesda*. Inspirationen kom fra henholdsvis Norge, hvor hun under et ophold hos diakonisserne opdagede, at nogle spædbørn fødtes med syfilissår, og Bonn, hvor en lignende institution var kommet til hendes kendskab. Hjemmet skulle muliggøre, at enlige kvinder kunne føde deres børn under ordnede forhold og passe dem det første år. Børnene kunne blive boende indtil de var to år. Hvis ikke mødrene havde fået skaffet sig rammer for børnenes opvækst og kunne tage dem tilbage efter to år, blev de bortadopteret. Initiativet skal ses på baggrund af den evigt aktuelle problemstilling: hvordan ugifte kvinder skulle håndtere deres graviditet og spædbørn i et samfund som praktiserede dobbelt afstraffelse ved at fordømme dem moralsk og samtidig udelukkede dem fra tilstrækkelige indtjenings- og levemuligheder.

Det tredje initiativ, Marie Johanne tog, var et uddannelses tilbud til unge piger: *Marthahjemmet* i Thunøgade. Her boede to diakonisser og varetog undervisning i husholdning for unge piger, ligesom der blev tilbudt kurser i syning af en dameskrædder. I huset boede også 4-5 ældre pensionærer, som blev passet af søstrene og hvis betaling bidrog til hjemmets økonomi. Fra 1904 rummede *Marthahjemmet* endvidere en vuggestue – hvilket skulle blive den blivende aktivitet i lokalerne i Thunøgade 35 frem til 2007.

De ovennævnte tre typer hjem, som blev iværksat i årene omkring det forrige århundredskifte, blev videreført, først af kirkelige sociale foreninger (Diakonissestiftelsen, Kvindehjælpen i Aarhus, senere Jysk Børneforsorg, Kristelig Forening til Bistand for børn og unge, (KFBU) og Vor Frue sogns Menighedspleje). Efterhånden blev hjemmene organiserede som offentligt understøttede institutioner. Kvindehjemmet *Sichar* i Viby blev først til en institution for værgerådsbørn under Jysk Børneforsorg. I 1959 blev bygningen solgt til staten og indrettet til statsungdomshjemmet, senere behandlingshjemmet Bøgholt. JBF oprettede i stedet handicapinstitutionen Birkebakken i Brabrand.

Mødre- og spædbørnshjemmet Bethesda i Aarhus Nord er i dag en familiebehandlingsinstitution under Livsværk (tidligere KFBU) med driftsoverenskomst med det offentlige. Vuggestuen Marthahjemmet i Thunøgade 35 var frem til 1980 en selvejende institution drevet af Marthahjemmet. Kommunen overtog herefter institutionen. I 2007/08 solgte kommune bygningen i Thunøgade og flyttede vuggestuen til nye lokaler i Langelandsgade 62. De tre eksempler kan fortolkes som transformationer fra den alternative husstand, hvor de ansvarlige voksne boede og arbejdede i hjemmet. Med tiden kom flere ansatte til, hvoraf nogen boede på stedet – ofte forstanderinden – mens andre »mødte ind« på arbejde. I dag indebærer betegnelsen *hjem* sjældent, at de ansatte bor på stedet, og mange institutioner har afskaffet betegnelsen.

Det andet hjem

Den sidste type social indsats, som Marie Johanne tog initiativ til i 1907, var en alkoholfri beværtning, *Bethania*, i Mejlgade for løsarbejdere og arbejdsløse ved Aarhus Havn. Et værested eller varmestue som tilbød billig forplejning og ophold. Den type hjem ligner de mange hjem som de kirkelige foreninger oprettede fra 1870'erne og frem. Stefansforeningen understøttede fra sin start i 1876 en sømandsstue og siden 1881 et sømandshjem (Flyveblade I-IX 1876-1878; Stefansforeningen 1881). Stefansforeningens Aarhuskreds finansierede bygningen af Børnely i H.H. Seedorfsstræde, som udover et asyl for børn i dagtimerne rummede »tjenestepigehjem« søndag aften. KFUM og KFUK byggede foreningsbygninger, som de betegnede som hjem. KFUMs bygning i Klostergade husede endvidere et soldaterhjem. Der blev oprettet højskolehjem. Alle disse hjem blev ledet af kvinder eller yngre mænd med en forståelse for arbejdet som et kald. Det var næsten udelukkende de kirkelige foreninger, som adresserede de forskellige former for hjemløshed ved at oprette »hjem« i betydningen hyggelige væresteder, med mulighed for samvær om bespisning eller kaffe.

Hjemmet og kaldsopfattelsen

Inden for rammerne af såvel den alternative husstand som det andet hjem kan den sociale kaldsopfattelse, som kendes fra katekismen, opretholdes. Hverdagskaldet med afsæt i det dobbelte kærlighedsbud om at elske Gud og næsten kan give mening i et hjem. Men kaldstanken blev udfordret i løbet af de første årtier af det 20. århundrede og med den også hjemmetaforen. Det afspejler sig særlig tydeligt inden for sygeplejefaget, hvor søstrenes kristne kaldsforståelse var toneangivende fra begyndelsen og indskrevet i sygeplejens formålstekster. Susanne Malchau har i sin undersøgelse vist, hvordan der opstod en begyndende diskussion om arbejdet som et erhverv frem for et kald fra 1930'erne og frem, men først i 1950'erne forsvinder den kristne kaldstanke som reference for sygeplejens overordnede principper:

Det konkluderes, at fra 1900 til 1932 var en kristent begrundet kaldstanke sygeplejens vigtigste princip, fra 1933 til 1957 fortsatte dette princip i samhörighed med en opfattelse af sygeplejen som et erhverv, fra 1957 til 1989 faldt kaldstan-ken helt ud, men blev genindsat som et grundmenneskeligt kald i 1990 (Malchau 1998).⁴

Inden for det kirkelige sociale område er det sværere at afgrænse udviklingen i kaldsopfattelsen. Hjem-metaforen vedbliver med at være i brug og give mening så længe forstandere og andre ansatte bor på institutionerne – hvilket stadig sker. Men kaldsopfat-telsen er også under pres her. Beretningen for Kvindehjælpen i Aarhus 1941-46 kan give et indtryk af konflikten.⁵ Den daværende kontorleder Marie Salomonsen udtrykker her en vis frustration over vanskeligheden ved at tiltrække unge med den rette kaldsfølelse til arbejdet på hjemmene:

[Foreningen] lider under Medarbejdermangel; vi sukker efter Tilgang af nye, unge Medarbejdere, der vil møde ikke først og fremmest med Krav, men med Tjenersind og Ønske om at yde noget i Arbejdet med nødstedt Ungdom. Hvor er de henne? Er Kald blevet et uforstaaeligt Ord i vor Tid? Er der ingen, der faar Øje på sin nødstedte Næste og ønsker at tjene – ogsaa i et arbejde som vort? [...] Men det giver Livsindhold at gaa ind i et Arbejde for og med din Næste, som man gør det paa Hjemmene; det er et Arbejde, som er værd at give sine Kræfter og som trods Vanskeligheder giver mange Glæder (Salomonsen 1946, 13).

Det er glæden ved at gå ind i et arbejde for og med næsten, som er kaldets udkomme, og medarbejdernes indsats bør ikke bestå i at stille krav, men have næstekærligheden for øje. Marie Salomonsen argumenterer helt i overensstemmelse med en luthersk kaldsopfattelse. På dette tidspunkt finansieredes Kvindehjælpens syv hjem næsten udeluk-kende af offentlige midler. Alligevel italesætter lederen arbejdet som et kald, en tjeneste for næsten. Den offentligt finansierede ramme om hjemmet giver stadig plads for at tale om arbejdets kald. Udfordringen er at skaffe medarbejdere, som vil gå ind på at deltage i en reproduktiv økonomi, som ikke belønnes økonomisk – men bærer lønnen i sig selv (Christensen og Nielsen 1985). I takt med de forandrede arbejdsforhold og hjemmenes professionalisering mister hjembetegnelsen terræn, for til sidst næsten helt at forsvinde ud af den offentlige sprogbrug. Et forhold som kan have været medvirkende til den »hjemblindhed«, det vil sige manglende opmærksomhed på husstandstænkning og hjem som forudsætning for velfærdssamfundets institutioner, som præger velfærdshistorien.

Det oversete felt: Hjemblindhed, køns- og religionsblindhed

Tidsskriftet *Antropologi* udgav i 2009 et temanummer: Hus og hjem (nr. 59/60). Indledningsartiklen forholder sig til begrebet hjemblindhed, som i antropologisk forskning dækker den udfordring, det er at undersøge det, som er »hjemme« for en anden, men også at se bag om det, som er »hjemme« for en selv. Hjem eller det hjemlige er så selvfølgelig, at det ikke bliver sprogliggjort og derfor optræder som en blind plet, der både overses i sig selv og skygger for den større sammenhæng. Metaforen hjemblindhed forekommer velegnet til at udtrykke det forhold, at husholdning og hjem skrives ud af den samfundsmæssige diskurs. Nemlig blindhed over for de elementer fra den klassiske husholdning, som entreprenante aktører bærer med i det moderne velfærdssamfund.

Husholdning handler om administration af ressourcer med det formål at skabe velfærd for mennesker, at ernære, beklæde og drage omsorg for husets beboere. Disse opgaver er traditionelt foregået i en husstand, som både rummede produktive (landbrug, værksteder etc.) og reproduktive opgaver, dvs. forarbejdning, madlavning, rengøring, vask, pleje af børn og syge. Langt de fleste produktive opgaver udskiltes med industrialiseringen til ekstern produktion og kom til at udgøre et særskilt arbejdsmarked som for eksempel mejerier og tekstilproduktion.

Hvad der ofte overses er, at også nogle af den udvidede husstands reproduktive opgaver blev udskilt for at blive varetaget i for eksempel sygehuse, skoler og børnehjem. Disse hjem kan ikke umiddelbart indpasses under kategorier som offentlige eller private, fordi de ofte fungerede som »åbne« husstande. De var hjem for medarbejderne og rummede samtidig et hierarkisk arbejds- og livsfællesskab omkring patienter, elever eller anbragte børn.

Hjem kom således til at repræsentere ikke kun den borgerlige kernefamilie, men også en fortolkning af landbrugshusholdningen eller den hierarkiske husstand.

Langt de fleste kirkelige og sociale foreningsinitiativer tog deres begyndelse i hjem. Gæstfriheden var enten rettet direkte mod dem, som kom, eller mod dem, som ville gøre noget for andre. Hjem som ramme om husholdningens reproduktive praksis indgår ikke i fremstillinger af filantropien og bliver derfor til blinde pletter i den senere velfærdsforskning. Naturalieøkonomien og »husholdningsaktørerne« forsvinder ud af velfærdshistorien, mens gæstfrihed og besøg bliver fortolket som disciplineringsredskaber i middelklassens eller statens tjeneste. Selv i *Dansk Velfærdshistorie* (Petersen, Petersen og Christiansen 2010; Petersen og Petersen 2010), som fremstiller alle de velfærdsområder, der tidligere var omfattet af hjem og husholdning, usynliggøres de konkrete aktørers praksis i relation hertil. En mulig årsag hertil kunne være, at hjem og husholdning opfattes som uforenelige med modernitet. Hilda Rømer Christensen taler om modernitetens dyrkelse af hjemløshed (Christensen 2009). Modsætningen mellem modernitet og hjemlighed afspejles i opfattelsen af byen – ikke som et konkret sted, men som en idealtipe for rationel diskurs, hvis anonyme deltagere interagerer uden at skabe følelsesmæssige relationer til hverken mennesker eller steder (Christensen 2009, 188).

Hjem og husholdning kommer til at repræsentere det forgangne og forældede, og derfor overses den institutionelle praksis, som udvikles herfra, og dens betydning for velfærdssamfundet bliver usynlig. De første børnehjemspionerer (Anders Stephansen og C.C. Møller i 1830'erne⁶), som var seminarieuddannede mænd af folket bliver sjældent krediteret for deres banebrydende husstands-institutioner, mens deres tyske samtidige, teologen Johann Hinrich Wichern, bliver tillagt større indflydelse i kraft af sit familiesystem udviklet i samme periode (Højlund 2009, 58; Lützen 1998, 350).

Kønsblindhed

Eftersom hjem og husholdning traditionelt har været mange kvinders domæne, indebærer udgrænsning af hjem og husholdning fra den økonomiske og sociale diskurs, at deres indvirkning på institutionsopbygningen udelades.

Kvindernes fravær i den overordnede fremstilling af velfærdshistorien er slående. Der figurerer meget få navngivne kvinder i *Dansk Velfærdshistorie* (Petersen, Petersen og Christiansen 2010-2014). Megen historieskrivning har af kildemæssige grunde fokus på skrivende aktører, og her fylder kvindernes indlæg ikke i samme grad som især veluddannede mænds. 1800-tallets offentlighedsdiskurs betød endvidere, at kvinder ikke burde træde offentligt frem, hverken på gaden eller på skrift. Der er flere eksempler på bøger om husholdning skrevet af kvinder, uden at forfatterindens navn findes fremhævet under titlen eller i det hele taget (Forfatterinden 1868; Nielsen 1882). Derfor forbliver kvinderne og deres indsats usynlig i kildematerialet. Disse kvinder fik heller ingen borgerlige rettigheder med grundloven. Selvom de iværksætter og opretholder konkrete initiativer og institutioner, dokumenteres det ikke. Ofte bliver institutioner godskrevet mænd, fordi kvinder ikke havde formel myndighed.⁷

Kvindens initierede institutionstyper kommer først frem i lyset, når der bliver lovgivet i forhold til asyler, børnehjem, vuggestuer, mødre-spædbørnshjem med flere. Diakonissernes arbejdsindsats i sygeplejen omtales ingen steder i den officielle historie, og i Velfærdshistoriens tabel over sygehuse og sundhedspersonale 1892-2012 figurerer ingen sygeplejersker før 1901 (Johansen og Holten 2015, 117). Den sygepleje, som blandt andet Den danske Diakonissestiftelses søstre siden 1872 havde udført på danske provinssygehuse, medregnes hverken under sundheds- eller velfærdsområdet. I en nyere bog om sygehuse i Aarhus findes ingen beskrivelse af diakonissernes indsats i sygeplejen på Aarhus Kommunehospital fra 1872-1914 eller deres mangeårige indsats som ansvarlige på Amtssygehuset. Ingen kvinder, kun mandlige læger navngives i bogens billedtekster fra den tidlige periode (Haahr 2016). Et lignende forhold gør sig gældende for diakonissernes indsats i menighedsplejen. Begrebet menighedspleje findes ikke i velfærdshistoriens stikordsregister, og først i forbindelse med Steinckes socialreform i 1933 fremgår det, at det allerede eksisterende arbejde i menighedsplejerne danner baggrund for den lovforordnede hjemmesygepleje (Kolstrup 2011, 194). Spøgsålet er, om denne sociale indsats bliver overset, fordi den relaterer sig så tæt til kvinders

traditionelle opgaver i det hjem, som ikke regnes med i velfærdsdiskursen? Diakonnisserne tog de huslige opgaver med sig videre til sygepleje, fattighjælp og menighedspleje. Administrationen af ressourcer flyttede fra den klassiske familie-husstand til fattiggård, sygehus, plejeforening og »alternative« husstande som børnehjem og asyl. Men samtidig indebærer kvindeopfattelsen i 1800-tallet, at de hverken kan eller bør gøre opmærksom på sig selv og deres reproduktive virke. For at kaste lys på kvindelige aktører er det således nødvendigt at analysere de mikrohistoriske lokale kilder, som afslører deres indsats. Som for eksempel i søster Marie Johannes tilfælde.

Religionsblindhed

Begrebet religionsblindhed blev skabt af Inger Hammar (1942-2007) tilbage i 1998.⁸ Hun tog afsæt i kvindeforskningens tale om »kønsblindhed«, som betegnede et ensidigt mandsorienteret perspektiv, der mentes tilstrækkeligt til at dække hele det menneskelige erfaringspektrum. Ved at anskue historisk forskningsmateriale fra et andet kønsperspektiv dukkede nye aspekter og perspektiver op, som bidrog til en bedre forståelse af materialet. På samme måde, argumenterer Hammar, har tidligere historisk forskning været religionsblind, når det gælder fremstillingen af kvinders emancipation. I afhandlingen *Religion och Emancipation* (Hammar 1999) om kaldsoptagelsen hos den svenske kvindebevægelses pionerer 1860-1900 er Hammars pointe netop, at det kristne idegods er en komponent i emancipationsprocessen, men at forskningen på forhånd har afskrevet kristendommens betydning og dermed overset i hvilket omfang, den udgør samfundets styringsmiddel på det tidspunkt, hvor emancipationsprocessen tager sin begyndelse.

Rømer Christensen har ligeledes udfordret modstillingen mellem kvindefrigørelse og religiøsitet i sin forskning i relation til KFUK's historie i Danmark og retter en lignende kritik mod dansk humanistisk og samfundsvidenskabelig forskning, ligesom hun er kritisk over for den kirkehistoriske forskning, som har behandlet kvindeaspektet »stedmoderligt« (Christensen 1995, 18).

Hammar stiller spørgsmålet, hvorfor forskningen i så ringe grad har været opmærksom på religionens betydning, når nu kristendommen i en evangelisk-luthersk aftapning i den største del af 1800-tallet havde monopol og fortolkningsfortrin på livssynsspørgsmål i det svenske samfund? Hun svarer følgende:

For det første: Det er sejrherrene, som skriver historien – den sekulariserede ideologi sejrer, og dens fortalere har fyldt mere i eftertidens billede af det sene 19. århundrede. Desuden er kvinders forhold til sekulariseringsprocessen ikke blevet specifikt analyseret. Hammar påpeger tendensen til at sidestille kvindefrigørelse med frigørelse fra religion. I en moderne optik er kristendommen/religion konservativ og vil modarbejde kvinders emancipation, som til gengæld fortolkes som en del af det moderne, liberale paradigme. Samme pointe findes hos Christensen, som på baggrund af KFUK's stærkt stigende medlemstal i det 20. århundredes begyndelse kritiserer den udbredte

antagelse, »at religiøsitetten forsvandt i en lineært nedadgående bevægelse, i takt med videnskabens fremtrængen« (Christensen 1995, 13).

For det andet: Det sekulariserede samfund har tendens til at betragte religionen som en privatsag, frakende den samfundsbetydning og dermed udelukke, at religion kan være motivation for menneskers samfundsenngagement. Den problematik kan eksemplificeres af historikernes brug af begrebet »filantropi« i betydningen 1800-tallets privat organiserede velgørenhed. Begrebet bruges om alle typer frivilligt socialt arbejde i 1800-tallet, men forsvinder ud af sprogbrugen om det 20. århundrede, fordi det offentlige tager over (Krogh 1994). Den kirkeligt organiserede indsats, som blomstrer på samme tidspunkt, tilregnes tilsyneladende ikke det 20. århundrede, men marginaliseres og forbliver en reminiscens.

For det tredje: Forskningens tilbøjelighed til at adskille ideologi og teologi. Den tænkning, som hidrører fra menneskers teologiske refleksioner vedrørende mål og mening, virkelighedsopfattelse eller moral fokuserer forskeren sjældent på i sin analyse, mens den tænkning, som udspringer af verdslige ideologiske refleksioner over de samme spørgsmål, tillægges betydning for analysen. Som følge af denne opdeling har kvindeforskningen, ifølge Hammar, ensidigt fortolket kvinders frigørelsesaktiviteter ved hjælp af et verdsligt tanke- og normsystem (Hammar 1999, 33). I forlængelse heraf nævner Hammar kvindeforskningens rødder i marxismens underordning af ideologien under materialiteten. De sociale og økonomiske omstændigheder tillægges større analytisk betydning end en evt. religiøs »overbygning«. Også den problematik kan genfindes i den aktuelle diskussion om velfærdsstatens historiske rødder. Gunnar Viby Mogensen forklarer således generelt fremkomsten af velfærdssamfund med, at de vestlige stater på trods af kirkens modstand har tilladt eksperimenter og akademiske diskussioner i fuld videnskabelig frihed, ligesom »samfundene har investeret i verdslige uddannelser på mange niveauer« (Mogensen 2010, 40). Det er marginaliseringen af kirkens indflydelse og fremkomsten af et verdsligt tanke- og normsystem, som ifølge Mogensen danner baggrund for velfærdsstaten.

Endelig kan religionsblindhed affødes af manglende viden om kontekstens religiøse dimension. »Här, som på andra områden krävs det kunskap för att öppna dörrar til det förflutna« (Hammar 1999, 34). Når Gunnar Viby Mogensen fremhæver Harvard som et mønstereksempel på verdslig uddannelse, overser han, at det amerikanske universitet har stærke religiøse rødder – det er blot ikke kirken som institution, som står bag.

De usynlige aktører i en overset historie

Da søster Marie Johanne Jensen (1853-1927) i 1889 tog initiativ til et magdaleneasyl ved Vesterbro Mølle i Aarhus og siden oprettede tre andre institutioner, skrev hun sig ind i en omfattende, men overset historie, der fører frem til det moderne velfærdssamfund. Historien kan være blevet marginaliseret af mange grunde, jævnfør ovenstående. Marie Johanne havde som kvinde hverken stemmeret eller juridisk myndighed – og fi-

gurerer derfor intet sted som grundlægger. De institutioner hun oprettede vakte ikke særlig opmærksomhed, for hun gjorde jo blot, hvad der var naturligt for en kvinde: ledede en husholdning i hjem for unge piger. Der var ingen som tog notits af, at hun i realiteten skabte nye institutionsformer, som kom til at lægge spor ud for fremtidige indsatser: mødre-spædbørnshjem, socialøkonomiske virksomheder, uddannelsessteder, plejehjem, vuggestuer og væresteder.

Hendes status som diakonisse gav hende på en gang mulighed for at agere på områder, hvor kvinder på det tidspunkt var forment adgang, samtidig med at omverdenen betragtede hende som politisk, socialt og seksuelt ufarlig. Hun blev ikke set som en del af kvindefrigørelsen – hvad hun heller ikke var – på anden vis, end at hun ubemærket stillede sig i spidsen for en kirkelig social indsats mod prostitution og fattigdom. Hendes tætte tilknytning til det kirkelige liv har måske endvidere bidraget til usynliggørelsen, fordi velfærdshistorien ikke har haft øje for de mange tidlige kirkelige initiativers blivende betydning, men afskrevet dem sammen med den »kristelige filantropi«, som opførte med det 19. århundrede (Krogh m.fl.).

Historien om søster Marie Johanne kan eksemplificere denne artikels påstand om, at det kirkeligt inspirerede sociale arbejde er blevet overset såvel i velfærdshistorien som i kirkehistorien, fordi det i stor udstrækning blev forestået af unavngivne kvinder i huslige rammer. Selvom arbejdet ofte var båret af et religiøst kald, har det været for anonymt til at vække større kirkehistorisk interesse. Hverken kaldet, hjemmene eller kvinderne er blevet tillagt indflydelse på udformningen af den skandinaviske velfærdsmodel. Men hvad nu hvis det faktisk er herfra konturerne til velfærdsindsatserne blev udtænkt? Kan det tænkes, at 1800-tallets politiske og økonomiske omvæltninger, som førte til transformationen af den traditionelle husstand, samtidig åbnede mulighed for, at kvinder kunne påtage sig nye kaldsopgaver i alternative kristelige husstande? At hjem viste sig som en velegnet og plastisk metafor i det kirkelige sociale arbejde, fordi hjem på en gang var et kendt og ufarligt fænomen, samtidig med at det uden problemer kunne nyfortolkes – også af kvinder – inden for rammerne af klassisk luthersk kaldsetik.

Noter

- 1 Artiklen bygger på forfatterens ph.d.-afhandling: »Hus og hjem – en overset økonomi i protestantismen og det danske velfærdssamfund«, forsvaret på afdeling for Teologi, Aarhus Universitet, april 2018.
- 2 Jf. også Thorkildsen 2010.
- 3 Informationerne om Diakonissen Marie Johanne Jensen virke er sparsomme. Hendes egen beretning i Diakonissestiftelsens Almanak 1912: *Af et diakonisseliv* fylder fem sider og er den eneste samlede fremstilling af

hendes virke i Aarhus fra 1885-1912 (Jensen 1912).

- 4 Jf. også Dietz 2013
- 5 se Kvindehjælpen 1946
- 6 Vedrørende A. Stephansen se Stephansen 1839; 1840 og 1847, samt Budde 1890. Vedrørende C.C. Møller se Hey 1891; Møller 1848.
- 7 Bethesda, som idemæssigt og økonomisk er søster Marie Johannes projekt, godskrives Boghandler Bang, som sad i bestyrelsen og administrerede hjemmet.
- 8 Jf. også Hammar 2006

Litteratur

- Appel, Charlotte og Morten Fink-Jensen. 2013. *Dansk Skolehistorie. Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*. Dansk Skolehistorie, bind 1, redigeret af Charlotte Appel og Ning de Coninck-Smith. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Bregnsbo, Michael. 1997. *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen*. København: Museum Tusulanums forlag.
- Brock, Biran. 2007. »Why the Estates? Hans Ulrich's Recovery of an Unpopular Notion«. *Studies in Christian Ethics* 20 (02): 179-202.
- Budde, Leopold. 1890. »Anders og Dorthea Stephansen«. *Hjem og Skole*, 3. Årsberetning: 47-106.
- Christensen, Hilda Rømer. 1995. *Mellem backfische og pæne piger*. København: Museum Tusulanums forlag.
- Christensen, Hilda Rømer. 2009. »When the YWCA Entered the City: The Complexity of Space, Gender and Modernity«. I *Pieties and Gender*, redigeret af Lene Sjørup og Hilda Rømer Christensen, 185-204. Leiden, Boston: Brill.
- Christensen, Hilda Rømer og Hanne Rimmen Nielsen. 1985. »Arbejdet, der bærer lønnen i sig selv: om landbokvinder, husarbejde og husholdningsideologi i mellemkrigstiden«. *Den jyske historiker* 34: 57-93.
- Dalhoff, N. 1888. *1863-1888 Den danske Diakonissestiftelse i dens første 25 Aar*. København: Centraltrykkeriet.
- Dietz, Susanne Malchau. 2013. *Køn, kald og kompetencer*. København: NNF Arnold Busck.
- Duchrow, Ulrich. 1970. *Christlichkeit und Weltverantwortung*. Göttingen.
- Duchrow, Ulrich. 1977a. *Lutheran Churches – Salt or Mirror of Society*. Geneva: LWF.
- Duchrow, Ulrich. 1977b. *Two Kingdoms – the Use and Misuse of A Lutheran Theological Concept*. Geneva: LWF.
- Forfatterinden. 1868. *Den danske Husmoder, en Husholdningsbog for mindre Husholdninger på Landet*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Flyveblade I-IX. 1876-78. *Flyveblade fra St. Stefansforeningen 1876-78*. Stefansforeningen.
- Gregersen, N.H og Carsten Bach-Nielsen. 2017. *Reformationen i dansk kirke og kultur. Bind. 1-2*. Odense: Syddansk universitetsforlag.
- Haahr, Doron. 2016. *På stuegang i Aarhus: historien om byens hospitaler*. Aarhus: Aarhus Universitetshospital, Den gamle By, Aarhus Byhistoriske Fond.
- Hammar, Inger. 1999. *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca. 1860-1900*. Stockholm: Carlssons.
- Hammar, Inger. 2006. *Religionsblindhet*. Stiftelsen Sverige och kristen tro.
- Hertz, Karl. 1976. *Two Kingdoms and One World*. Minneapolis: Augsburg Publishing House.

- Hey, Alfred. 1891. *Christen Christensen Møller »Gamle Møller« fra Flakkebjerg*. København: Lehmann & Stages forlag.
- Horstbøll, Henrik. 1999. »Politisk medborgerskab og junigrundloven«. *Den jyske historiker* 83/84: 168-180.
- Højlund, Susanne. 2009. »Hjemlighed som velfærdsparadoks: om iscenesat autencitet i døgninstitutioner for anbragte børn«. *Antropologi* 59/60: 49-66.
- Jacobsen, Anette Faye. 2008. *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*. København: Museum Tusulanums forlag.
- Jensen, Marie Johanne. 1912. »Af et Diakonisseliv«. I *Diakonissestiftelsens Almanak*, af N. Dalhoff, uden sidetal. København.
- Knudsen, Tim. 2000. *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab.
- Kolstrup, Søren. 2011. »Fra fattiglov til forsorgslov«. I *Dansk Velfærdshistorie. Mellem skøn og ret, 1898-1933, Bind 2*, redigeret af Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen, 151-232. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Korsgaard, Ove. 2005. »Kanon eller skyttegrav«. *Kritik*, 176/177, Årg. 38: 47-60.
- Krogh, Tyge. 1994. »Filantropibegrebet mellem næstekærlighed, liberal politik og solidaritet«. *Den jyske historiker* nr. 67: 7-16.
- Kvindehjælpen. 1946. *Beretning for Kvindehjælpen i Aarhus 1941-46*. Beretning og regnskab, Kvindehjælpen i Aarhus.
- Kvindehjælpen, Jysk Børneforsorg. 1955. *1906-1956 Jysk Børneforsorg Aarhus. Beretning for 1946-56*. Beretning og regnskab mv, Aarhus: Jysk Børneforsorg.
- Küppers, Jürgen. 1959. »Luthers Dreihierarchienlehre als Kritik an der mittelalterlichen Gesellschaftsauffassung«. *Evangelische Theologie*, Heft 8: 361-374.
- Kærgaard, Niels. 2005. »Den lille kristne nationalstat: Historie og dilemmaer«. I *Velfærdsstat og kirke*, redigeret af Jens Holger Schjørring og Jens Torkild Bak, 35-51. Frederiksberg: Anis.
- Johansen, Hans Chr. og Birgitte Holten. 2015. *Velfærdsstaten i tal. Register*. Registerbind til Dansk Velfærdshistorie, redigeret af Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Leppin, Volker og Gury Schneider-Ludorff (red). 2014. *Das luther-Lexikon*. Regensburg: Bückle & Böhm.
- Lodberg, Bodil. 2017. »Hus og hjem – en overset økonomi i protestantismen og det danske velfærdssamfund«, Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet.
- Lützen, Karin. 1998. *Byen tæmmes*. København: Hans Reitzels forlag.
- Malchau, Susanne. 1998. »Kaldet - et ophøjet ord for lidenskab«. *Sygeplejersken* (47): 34-56.
- Markussen, Ingrid. 1995. *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.

- Mogensen, Gunnar Viby. 2010. *Det danske velfærdssamfunds historie - tiden efter 1970*. Gyldendal.
- Møller, C.C. 1848. *Om forladte Børns Opdragelse*. København: H.G. Brill.
- Nielsen, Nielsine. 1882. *Den erfarne Husmoder. Vejledning i den fine og grove Landhus-holdning med særligt Hensyn til Folkehusholdningen*. København: N.C. Roms Forlagsforretning.
- Nørgaard-Højen, Peder. 2001. *Den danske folkekirkes bekendelsesskrifter, tekst og oversættelse*. København: Anis,
- Petersen, Jørn Henrik. 2016. »Ti mænd, der satte en dagsorden: diskussion om kirkelig filantropi i 1866-1900«. *Kirkehistoriske samlinger*.
- Petersen, Jørn Henrik. 2017. »Staten, kirken og velfærden«. I *Reformation i dansk kirke og kultur 1914-2017*, Redigeret af N.H. Gregersen og C. Bach-Nielsen, 157-191. Odense: Syddansk universitetsforlag.
- Petersen, Jørn Henrik og Klaus Petersen. 2010. »Sammenfatning og perspektivering«. I *Dansk Velfærdshistorie. Frem mod socialhjælpsstaten, bind 1 1536-1898*, redigeret af Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen, 561-581. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Petersen, Jørn Henrik; Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen (red.). 2010. *Dansk Velfærdshistorie. Frem mod socialhjælpsstaten, bind 1 1536-1898*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Petersen, Jørn Henrik; Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen (red.). 2010-2014. *Dansk Velfærdshistorie*. Bind 1-6 (+ register). Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Plejel, Hilding. 1942. *Katekesen som svensk folkbok*. Lund: Gleerups Förlag.
- Plejel, Hilding. 1970. *Hustavlans värld*. Stockholm: Verbum.
- Salomonsen, Marie. 1946. *Beretning for Kvindehjælpen i Aarhus 1941-46*. Aarhus: Kvindehjælpen.
- Schorn-Schütte, Luise. 2014. »Die Drei-Stände-Lehre im reformatorischen Umbruch«. I *Perspectum*, 251-280. München: Oldebourg Verlag.
- Stefansforeningen. 1881. *St. Stefansforeningen. Oversigt over Virksomheden i Foreningen og dens Kredse 1876-1881*. Horsens: Bestyrelsen.
- Stenbæk, Jørgen. 1990. »To eller tre regimenter i den lutherske kaldsetik?« *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*, 17: 61-85.
- Stephansen. 1847. *Efterretninger om Opdragelsesanstalten paa Holsteinsminde*. København: Bianco Lunos Bogtrykkeri.
- Stephansen, Anders. 1839. »Opdragelses-Anstalten paa Fiurendal 1838.« *Nordisk Kirke-tidende* /12: sp. 261-271.
- Stephansen, Anders. 1840. *Beretning om Opdragelses-Anstalten paa Fuiirendal for Aaret 1839*. København.
- Saarinen, Risto. 2005. »Ethics in Luther's Theology: The Three Orders.« I *Moral Philosophy on the Threshold to Modernity*, 119-205. Netherlands: Springer.

- Thompson, W.D.J. Cargill. 1969. »The 'Two Kingdoms' and the 'Two Regiments': Some Problems of Luther's Zwei-Reiche-Lehre«. *Journal of Theological Studies*, April, Vol. XX: 164-185.
- Thorkildsen, Dag. 2010. »Lutherdom, vekkelse og de nordiske velfærdsstater«. *Temp - tidsskrift for historie*, nr. 1 2010: 131-144.
- Thorkildsen, Dag. 2014. »West Nordic and East Nordic Religiousness and Secularity: Historical Unity and Diversity«. I *Secular and Sacred. The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*, redigeret af Rosemarie van den Breemer, Jose Casanova og Trygve Wyller, 85-101. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Tønnesen, Aud V. 2011. »Velfærdsstaten og den lutherske toregimentlæren«. *Norsk Teologisk Tidsskrift*, Årgang 112 (3-4): 196-213.
- Westhelle, Vitor. 2009. »Power and Politics: Incursions in Luther's Theology«. I *The Global Luther. A Theologian for Modern Times*, redigeret af Christine Helmer, 284-300. Minneapolis: Fortress Press.
- Westhelle, Vitor. 2010. *The Church Event. Call and Challenge of a Church Protestant*. Fortress Press.
- Winther, Ida Wenzel. 2006. *Hjem og Hjemlighed. Kulturfænomenologiske studier*. DPU-forlag.
- Witte, John. 2002. »A mighty Fortress: Luther and the two Kingdom Framework«. I *Law and Protestantism*, 87-118. Cambridge: Cambridge University Press.
- Witte, John. 2014. »'God is Hidden in the Earthly Kingdom': The Lutheran Two-Kingdom Theory as Foundation of Scandinavian Secularity«. I *Secular and Sacred. The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*, redigeret af Rosemarie van den Breemer, Jose Casanova og Trygve Wyller, 56-84. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Østergaard, Uffe. 2005. »Lutheranismen og den universelle velfærdsstat«. I *Velfærdsstat og kirke*, redigeret af Jens Holger Schjørring og Jens Torkild Bak. Frederiksberg: Anis.

Forfatter

Bodil Elisabeth Lodberg
 Diakonhøjskolen, Aarhus
 Lyseng Allé 15H
 8270 Højbjerg
 bl@diakonhojskolen.dk

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfællebedømmelse.